

Әз-Тәуке ханның тарихи тұлғасы және оның билігі тұсындағы

Қазақ хандығының геосаяси жағдайы

Шакжанова З.А., Қаймолла А.С.

Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі, аға оқытушы Смағұлов Н.Б.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қазақ хандығының билігі 1680 жылы Жәңгірдің ұлы Тәукеге көшті. Жаңа билеуші көреген саясаткер, ақылды дипломат, құдіретті хан болды Тәуке ханның өзіне дейінгілерден айырмашылығы – хандықтағы ерекше әлеуметтік топты құрайтын, дала ақсүйектерінің өкілі билердің көмегімен өзінің үстемдігін нығайтуға тырысты. Дәстүрлі қазақ қоғамында билерге ерекше маңыз берілді Билердің шаруашылық, әдетті-құқық, әскери және идеологиялық міндеттерді атқаруда ерекше рөлі болды. Алайда, олар Шыңғыс ұрпақтарына жатпайтын еді. Төңірегінде беделді билерді топтастырған Тәуке хан билер кеңесінің қолдауына сүйене отырып, хан билігіне ашық түрде қарсы шығушы Шыңғыс ұрпақтарына күрес жүргізді. Билер кеңесі халықтың айтуынша Тәуке ханға дейін, аңызға айналған Майқы би заманында-ақ белгілі болған. Билер мәжілісі ерекше жағдайларда, аса маңызды мәселелерді шешуге шақырылған. Билер кеңесінің қызметін ретке келтірілуде Тәуке хан бірқатар шаралар қабылдады. Ол билер съезінің өтетін жері мен уақытын белгіледі. Ханның маңызды билік жүйесі болып табылатын билер кеңесі әрдайым Тәуке ханның белгілі бір ордасында Түркістан қаласы жанындағы Битөбеде, Сайрам қаласының маңындағы Мартөбеде және Сырдария облысының Ангрен қаласына жақын жердегі Күлтөбеде өткізген[1, 435 б.]. Тәуке хан даулы істерді шешуде билер сотының беделін арттырып, билер кеңесін кесімді үкім шығаруда ерекше органға айналдырды. Осыдан бастап билер кеңесі Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясатындағы аса маңызды мәселелерді шешетін тұрақты жүйеге айналды. Билер кеңесінің шешімі міндетті түрде жүзеге асырылды. Оның бірде-бір шешімін немесе үкімін келесі билер кеңесінің мәжілісіне дейін ешкім де өзгерте алмайтын еді

Тәуке хан билік тұрған кезінде қазақтардың әдеттегі құқық нормалары бір жүйеге келтіріп, толықтырылды. Тұжырымдалған заңдар «Жеті жарғы» деген атпен мәлім, мұның өзі сөзбе-сөз алғанда «жеті ережеде» деген сөз. Оларда орта ғасырдағы қазақ қоғамының патриархаттық-феодалдық құқығының негізгі принциптері мен нормалары баянды етілген. Ғылыми әдебиетте бұл заң құжаты «Тәуке ханның ережесі» немесе «Тәуке ханның заңдары» деп аталады. Деректемелерде «Ереженің» авторы кім болғаны жөнінде мәліметтер жоқ. Тарихи аңыздарға қарағанда, оны жасаушы Тәуке хан делінеді: ол Күлтөбе деген жерде үш жүздің басты билерінің басын қосқан, сөйтіп олар «Қасым мен Есім хандардың ескі әдет-ғұрыптарын» Жеті жарғы деп аталатын нормаға біріктіреді деседі [2, 131 б.].

«Тәуке хан ережесінің» негіздері туралы қайсыбір тиянақты пікір айту қиын; кейбір ғалымдар оның негіздерін Шыңғысханның Ясасынан іздейді, енді біреулері Жеті жарғы Ясадан мүлдем тәуелсіз жазылған деседі. Яса әдеттегі құқықтың жемісі болғандықтан, өз кезінде Ясаның құрамына кіріп, XVII ғасырдың аяғындағы қазақ қоғамы жағдайында өз маңызын жоғалтпаған оның дәстүрлі нормаларын Жеті жарғыны жасаушылардың ескергені, бірақ өз заманының талаптарына сәйкес пайдаланылғаны табиғи нәрсе. Тегінде, Жеті жарғының негізгі көзі бәрінен бұрын қазақтардың әдеттегі байырғы құқығын, сондай-ақ Тәукеден бұрын өмір сүрген қазақ хандарының жазылмаған заң ережелерін мойындағаны жөн. Заңдарға, негізінен алғанда қазақ қоғамының XVII ғасырдағы әскери-саяси және әлеуметтік өмірінің қажеттеріне сәйкес келетін ережелер енгізілген. Жеті жарғыны жасау қолданылып келген әдеттегі құқық нормаларын қазақтың феодалдық қоғамының жаңа қажеттеріне бейімдеу, бұл орайда ол нормалардың феодал шонжарлардың мүдделеріне сай келетіндерін ғана сақтау мақсатын көздеді.

Сөйтіп, Тәуке ханның «Ережесінде» сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік және құқықтық нормалары заң жүзінде баянды етілді Жеті жарғыға әкімшілік, қылмысты істер, азаматтық құқық нормалары, сондай-ақ салықтар, діни көзқарастар туралы ережелер енгізілген, яғни онда қазақ қоғамы өмірінің барлық жақтары қамтылған.

Тәуке хан билігінің бір бөлігін бері жолымен ықпалды билерді мемлекеттік істерге таратуға бағытталған саясат ұстанды. Ол қазақтың үш жүзінің ең беделді билерінің қатысуымен билер кеңесін сәтті ұйымдастырып отырды Ұлы жүзде Төле бидің, Орта жүзде Қазыбек бидің, Кіші жүзде Әйтеке бидің беделі ерекше болды. Олардың даналығы мен кемеңгерлігі ойрат жаулап алушыларына қарсы қазақ халқының күшін біріктіруге, сондай-ақ хандықты ауыр сындардан аман алып өтуге бағытталады. Үш жүздің басын құраудағы саяси оқиғада билер кеңесі үлкен рөл атқарады [1, 436 б.]. Сонымен қатар Тәуке хан өзінің билігі мен саясатында би-батырлар тірегін кеңейтуге тырысты. Кеңеске барлық рулардың қатардағы билері мен әскербасылары және батырлары көптеп шақырыла бастады. Билердің мүддесін көздей отырып, Тәуке хан өз билігін және орталықтандырылғын мемлекеттік билікті нығайтты. Мұның барлығы қазақ тайпалары мен көшпелілер арасында жоғарғы билікті күшейтуге мүмкіндік берді. Сонымен қазақ қоғамының ішкі саяси қайта құрулар хандық өкімет билігін орталықтандыруға тырысқан әрекет болды. Тәуке заманын Қазақ хандығының ең бір өркендеген, «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман», «алтын ғасыр» деп сақталған. 1695 жылы Ташкент жазирасымен бірге 32 қала мен оларға жапсарлас жатқан жер қазақтарға бағынды [3, 97 б.]. Н.Тевкелевтің құжатында: «Тәуке хан өте ақылгөй кісі болған, оны қырғыздар (қазақтар) үлкен құрметпен еске алады», – деп көрсетеді [4, 112 б.].

Қазақ ақсүйектерінің Тәуке хан бастаған белгілі бір тобы Орта Азиямен сауданы дамытуға мүдделі болды. Шамамен 1687-1688 жылдары Тәуке хан Ташкент жайлы Бұхара ханы Субханкулимен келіссөздер жүргізді. Сырдария өңіріндегі Тәукенің хандық билігі берік болды, оның астанасы Түркістан қаласы еді. Тарихшы А.И. Левшин өз-Тәукенің билік құрған заманын былай деп жазады: «Тәукенің атын атасақ-ақ бар қазақтың жүрегінде мақтаныш билейді. Қазақ ордасының Ликургы, Драконты - сол адам. Тәуке алауыз болып, қырғынға бөккен елді сабаға түсіріп, ру мен рудын арасындағы талай жылғы қантөгісті тоқтатты, ақылы мен әділдігінің арқасында жұрттың бәрін өзіне мойынсұндыра білді, әлсіз рулардың басын қосып, әлуетті дұшпанға қарсы қоя алды, күштілерді тізеге салып, тәубесіне келтірді, баршаға ортақ заң жасап, сол бойынша билік айтты» [5, 165 б.]. А.И. Левшин Өз-Тәуке ханды ежелгі гректердің ұлылары Солон мен спартаның шешені Ликургке теңейді. Қазақ хандығы Тәуке хан тұсында саяси институттары қалыптасқан, ішкі және сыртқы саяси жағдайы тұрақты мемлекет саналды. Ханның ықпалы қазақ, қырғыз, қарақалпақ, құрама елдеріне толық тарады.

Тәуке хан орыс-қазақ қатынастарының жақындасуына табандылықпен қол жеткізді. Ол 1686-1693 жылдары Сібірге бес елшілік жіберді. Мұнда Тәуке орыс-қазақ қатынастарының өзара тең дәрежеде дамуын нығайтуға айқын мүдделігін танытты. Бейбіт халықты өлтіру, тонау, мал мүлкін тартып алу, жүздеген адамдары тұтқынға алу, өзара шапқыншылықтарға байланысты туған қиындықтарға қарамастан, Ресей мен Қазақ хандығы арасындағы бейбіт қарым-қатынас сақтала берді. XVII-XVIII ғасырларда елшіліктер алмасу екі ел арасындағы саяси және сауда қатынастарын кеңейтті.

Қазақ хандарының оңтүстік шептердегі саяси күресі, Қазақстанның оңтүстік шығысында ойраттарға, батыс және шығыс шептерде қалмақтарға қарсы толас таппаған күресі, белгілі бір ұлыс пен жұрт әміршілерінің әрқайсысының саяси үстемдігін орнықтыруы негізіндегі әулеттік қырқыстар бүкіл XVII ғасырда жалғаса берді. Ресей мемлекетіндегі саяси жағдай да бірыңғай және тұтас көріністе болған жоқ. Дүрбеленді уақыт кезеңі және мемлекет басында жаңа әулеттің орнығуы, ал сонымен бірге жаңа саяси және идеологиялық доктриналардың пайда болуы Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы ұзақ мерзімді және өзара тиімді саяси қатынастардың нығаюына жағдай жасамады. Саяси байланыстар XVII ғасырдың аяғында, екі мемлекетте де билік басына аса көрнекті саяси қайраткерлер – Тәуке хан мен І Петр келген кезде жанданады. Ресей мен Қазақ хандығының жақындасуы жоңғарларға қарсы күрестің бір тұтас саяси мүдделер негізінде орын алды.

1687 жылы Тобольскіге Тәшім батыр бастаған қазақ елшілігі жіберілді. Ол елшіліктің басты міндеті екі мемлекет арасында неғұрлым берік байланыс орнату болатын: «Қазір

қарамағымыздағы адамдарға тыныштық және олардың арасында елшілер мен сауда жасайтын адамдар жүргені керек, біздің арамыздағы ізгілікті істер жарық дүниеде жақсы болады», – деп жазылғын яғни дербес екі мемлекет арасында байланыстар орнату көзделген.

Тобольскіге 1689 жылдың аяғы – 1690жылдың басында барған келесі елшілікті Тұманшы батыр басқарды. Бұл екі елшілік те нәтижесіз аяқталды. Зерттеушілер 1686-1693 жылдары Тәукенің Ресейге бес елшілік жібергенін, алайда оның берік саяси байланыстар жасауға ұмтылысында олардың нәтижесіз болғанын атап көрсетеді. «Біздің тұсымызда болғанын желге ұшырып жатқанымыз жаман нәрсе, алдағы уақытта ол да болмайды, тек біз ғана кеңес құрамыз». 1691 жылдың күзінде жіберілген, Тұманшы мен Қабай бастаған елшілік сияқты, ықпалды қазақтар Сары мен Келдей басқарған, енді ара ағайын арқылы жасалған келесі елшілік те нәтиже бермеді. Ақырында Сібір әкімшілігі мен Тәуке хан арасындағы істерді жолға қою үшін 1692 жылғы шілдеде Түркістандағы Тәуке ханға Андрей Неприпасов, Василий Кобьяков және аудармашы Шаманаев құрамында елшілік жіберілді, алайда саяси алауыздықтың күшті болғаны сонша, елшілер Сары мен Келдей және Неприпасовтың адамдары екі жақта да кепілдер ретінде ұсталды. 1693 жылғы қазан айында Тәуке хан Келдейді босату мақсатымен Тобольскіге Толыбай Аталыковты жіберді. Онымен бірге орыс елшілігінің мүшелеріде аттанады. Тобольскіге қазақ елшілігінің келуіне жауап ретінде Келдей мен оның адамдары босатылды. Келдей мен бірге Тәуке ханның ордасына 1694 жылы Ф.Скибин мен М.Трошин жүріп кетті. Қазақ-орыс қатынастарының шиеленісі XVII ғасырдың соңы XVIII ғасырдың басында Ресейді Жоңғар мемлекетімен жақындастыруға себепші болады. Өз кезегінде Тәуке хан қазақ-орыс байланыстарының нашарлауының басты себептерінің бірі Тобыл әкімшілігінің шекара тәртібіне ие бола алмай отыруынан деп білген. Хан ордасында орыс елшілері Ф.Скибин, М.Трошин қабылданған кезде Тәуке хан елшілерге: «Түркі сұлтаны немесе Қызылбас (парсы) шаһының менен Тәуке ханнан несі артық? Олар да мен сияқты ғой» – деді. [6, 263 б.]. Бұл Тәуке ханның Қазақ хандығын өз тұсындағы әлемдегі күшті патшалықтардың (Осман империясы мен Парсылар) ешқайсысынан осал санамайтындығын көрсетеді.

Тәуке ханның Ресеймен тең дәрежедегі мемлекеттік геосаясат жүргізгендігін оның жасаған іс-әрекеттері дәлелдей түседі. 1709 жылы Кондратии Буловиннің патшаға қарсы жасаған көтерілісі жеңіліске ұшыраған соң оның туының астына мындаған орыс казактары І Петрдің жазаға тарту саясатынан қашып, қазақ даласына таяу келеді. Орыс-казактар Еділ мен Жайық өңірінде қоныс теуіп отырған қазақтарға қырғын салады. Тәуке хан Әбілқайыр сұлтан мен Бөгенбай батырды 30 мың сарбазбен жорыққа аттандырады. Тәуке хан қазақ жерінің шекарасын қорғауға дайын екендігін көрсетеді. Тәуке ханның әскерінің жалпы саны соғыс жылдарында 80 мың сарбазға жетіп отырған [3, 121 б.].

А.Неприпасовпен бірге олардың бәрін 1695 жылғы наурызда Тәуке хан ұстап алды. 1695 жылғы қазан айында Скибин мен Трошин Бұқараға қашып барып, 1697 жылдың басында олар Тобольскіге қайтып оралды. Ал Неприпасов Түркістанда қайтыс болады. Олардың хабарларында Қазақ хадығы туралы көптеген қызықты мәліметтер кездеседі. Тобольск әкімшілігі тарапынан қазақ елшіліктерін қабыл алмау, Қазақстан мен Ресей арасындағы қатынастарының шиеленісуіне әкеп соғып, XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басында Ресейдің жоңғарлармен жақындасуы себептерінің бірі болды.

«Ал қазір қырды Галдан деген шайтан шықты, сөйтіп бірі-бірімізге қатынасудан қалдық... жолдарды көп жылдар бойы шөп басып кетті» [5, 164 б.]. Тәуке ханның билік еткен кезеңінде қазақ-ойрат қатынастары шиеленісті Галдан-Бошокту 1670-1697 билеген кезде, әсіресе оның мұрагері Цеван-Рабтан 1697-1727 өкімет басына келгенде қазақ-қалмақ қатынастары қатты шиеленесіп кетті 1698 жылдан ойраттар мен қазақ әміршілері арасындағы қарулы қақтығыстардың жаңа кезеңі басталды. Жоңғардың әскери шонжарлары маңызды сауда жолдары өтетін және ірі сауда орталықтары орналасқан Оңтүстік Қазақстанның аумағын басып алуды көкседі.

Қазақтың Сығанақ, Отырар, Түркістан, Сайрам әсіресе Созақ қалалары жоңғарлармен күресте өзіндік стратегиялық тірек бекетіне айналды Тәуке ханның ойраттармен күрестегі

кейбір сәттіліктері оған үлкен жеңіс әкелмеді, соғыс белсенділігі ойраттардың жағында болды. Қазақ-қалмақ қырқыстары толасыз жүргізілді. Олардың 1711-12, 1714, 1717 жылдардағылары жорықтары ерекше қатерлі еді. Жоңғария қазақтарға қауіп төндірді.

Сібірде князь Гагарин губернатор болған. Патша оған үнемі қазақтардың ордаларымен қатынасқа түсуді ғана емес, мүмкін болса, Галдан Черенге (немесе Цыренге) қарсы көмектесуді бұйырды, үнемі өсіп келе жатқан қуатты жоңғар иесін қандай да бір жолмен тоқтату үшін, Гагарин 1717 жылы егемендіктің еркін орындады, ал қырғыз-қазақ хандары Тәуке, Қайып және Әбілқайыр оған барлық жағынан Ресеймен тату тұруға уәде берді. Бұл қарым-қатынастың ешқандай салдары болған жоқ, өйткені Гагарин ханзада Сібірден Мәскеуге шақырылғаннан кейін және хандардың ішіндегі ең ежелгісі және ең парасаты Тәуке хан қайтыс болды [7, 354 б.].

XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының сыртқы саясатында салыстырмалы болса да тұрақтылық орныққан болатын. Бұхар, Хиуа, Ресей, Жоңғар, Қытай сияқты ірі елдермен көршілес жатқан хандықтың саяси-географиялық орналасуының өзі оның билеушілерінен әрқашан ұстамдылық және білгірлікті танытуды талап етті. Көрші мемлекеттер болса хандықтың өзі ішіндегі саяси ісіне араласуға талпынды. Мұны Тәукеден кейін Қайып, Әбілқайыр, Абылай сияқты хандар өз мүдделеріне тиімді пайдаланған болатын. Әрине Тәукенің тұсында сыртқы саяси жағдай жоғары дәрежеде болды деп біржақтылық таныту дұрыс емес. Өйткені Қазақ хандығындағы биліктің толығымен орталықтанбауы, ондағы жеке сұлтан, би, батырлардың сыртқы саяси мәселелерді шешудегі іс-әрекеттері, кері әсерін тигізбей қойған жоқ. Бейбіт халықты тонау, мал-мүлкін тартып алу, жүздеген адамдарды тұтқынға алу, өзара шапқыншылықтарға байланысты туындаған қиындықтарға қарамастан, Қазақ хандығы мен Ресей мемлекеті арасындағы бейбіт қарым-қатынастар Тәуке ханның билік құрған жылдары сақталды. XVII-XVIII ғасырларда елшіліктер алмасу екі ел арасындағы саяси және сауда қатынастарын кеңейтті. Көрші жатқан мемлекеттермен Тәуке өз заманына сай тиімді дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. 1715 жылы қазақтың барлық үш жүзіне билігі толық тараған қазақ хандарының соңғысы Әз-Тәуке қайтыс болды. Тәуке ханның тұсында Қазақ хандығы бір орталыққа бағынған мемлекет еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін). Бес томдық. 2-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 640 б.
2. Созақбаев С. Тәуке хан. – Алматы: Санат, 1994. – 169 б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 768 б.
4. Казахско-русские отношения в XVI – XVIII вв. (сборник документов и материалов) Алма-Ата: изд. АН КазССР, 1961. – 743 с.
5. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы, Санат, 1996 – 656 с.
6. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. /Дайындаған М.Қани. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
7. Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) Составители: Ибрагимов С.К., Мингулов К.А., Пищулина К.А., Юдин В.П. Алма-Ата. – Наука. 1969. – 648 с.